

te maken had, marcheerde Leopold het paleis binnen. Blanche, die een uur later het nieuws zou vernemen, viel flauw van emotie. Nog diezelfde dag werd bij een huiszoeking in de Beenhouwersstraat een hoopje versleten kledij aangetroffen, alsook een doos met 45 kogels van het kaliber .380. Ze zaten in een doos van 50 stuks. De vijf overige patronen bevonden zich in het wapen dat werd gebruikt bij de aanslag. Rubino verklaarde dat hij de betogers wilde wreken die in de lente van dat jaar werden neergeschoten toen ze de straat op gingen voor het algemeen stemrecht. Een uitleg die geen steek hield, aangezien hij om het even welk gekroond hoofd over de kling had willen jagen. Het assisenhof bevond Rubino schuldig aan het misdrijf van de aanslag op de persoon van de koning, waarvoor hij werd veroordeeld tot levenslange dwangarbeid. De rest van zijn dagen mocht hij uitzitten in de gevangenis van Leuven. Daar werd hij eerst krankzinnig en vervolgens gegrepen door de Spaanse griep, waaraan hij aan het einde van de Grote Oorlog overleed. Een overlijden dat Leopold niet meer zou meemaken. Het lot van Rubino kon hem begrijpelijkerwijze geen moer schelen. De koning der Belgen was ontsnapt aan een moordaanslag, en dat was dat. Maar in de volgende jaren zouden vele anderen dat geluk niet kennen. Een week na de aanslag kwam een groot deel van de Belgische parlementsleden naar het Koninklijk Paleis om hun verontwaardiging uit te drukken over de gebeurtenissen. De koning was onder de indruk van deze politieke blijken van medeleven en sprak zijn ministers vaderlijk toe. Hij zei: 'Dit zijn troebele tijden. Er zijn mannen aan het werk die de mensen proberen mee te sleuren en die de orde die door onze openbare vrijheden wordt gegarandeerd, willen verstoren. Want voorbij de orde is er alleen nog willekeur en iedereen weet dat willekeur onvermijdelijk leidt tot despotisme.' En despotisme, daar wist Leopold wel iets van af.

Een beest en een afgestompte

Veel van wat over de Congo-Vrijstaat werd gezegd en geschreven, was niet verifieerbaar. Dat Brussel niet op de hoogte kon zijn van elk vergrijp dat zich in het verre Evenaarswoud voordeed, valt te begrijpen. De waarheid was lastig te achterhalen. Ze werd door de lokale gezagsdragers onder de pet gehouden. Maar helemaal blind was men niet. Leopold, Van Eetvelde en de andere verantwoordelijken kenden niet alleen de terechtwijzingen van George Washington Williams. In 1893 kwam er ook bevestiging uit een Belgische bron: de procureur van Congo. Het betrof de Vlaamse magistraat Marcelin De Saegher. Die had van Van Eetvelde de opdracht gekregen om de gang van zaken in de Opper-Congo wat beter in kaart te brengen. Want Van Eetvelde nam de geruchten wel degelijk ernstig. Sommige buitensporige gevallen, zoals de ambtenaren Vangele en Avart, beschreef hij letterlijk in een nota aan de koning. Hij trok van leer tegen wat hij 'de gruwelen die zich afspelen bij het vangen van mensen' noemde.³⁹² Procureur De Saegher moest het allemaal natrekken. Twee jaar lang trok hij door het gebied. Overal zag hij hetzelfde beeld: een gebrekkige staat, een falende justitie. Dat kon ook niet anders. Eenmaal voorbij de Neder-Congo werden de posten slechts bemand door één Europeaan en een paar Afrikaanse helpers. Nog dieper in de wouden waren er alleen Afrikaanse opzichters. De plaatselijke ambtenaren – 60 procent waren Belgen – fungeerden tegelijkertijd ook als rechterlijke macht. In het beste geval, zo constateerde De Saegher, was justitie de laatste van hun prioriteiten. In het slechtste bedienden

ze zich van praktijken die hij alleen maar kon verafschuwen. Ambtenaren konden ongezien in de fout gaan. Er was niemand om hen te beletten die fouten te herhalen. De magistraat trok ook conclusies die zijn boekje te buiten gingen. Over de rubberwinning bijvoorbeeld.

Met een ernst waar men het koud van kreeg, beschreef De Saegher hoe de winzucht bij de rubberwinning de inheemse bevolking schade berokkende. Bij zijn terugkeer pleitte hij voor een versterking van justitie, met eigen en professionele parketmagistraten. In 1894 keerde hij terug naar Congo. Hij trad op als rechter in eerste aanleg en verzamelde bewijsmateriaal over wandaden, met name over de buitensporige exploitatie van rubber en het gebruik van geweld door agenten van de staat. Het was een druppel op een gloeiende plaat. Dat kwam onder meer omdat de magistraat het waagde om hoog te mikken. Zo nam hij Louis Liebrechts in het vizier, de directeur van de Anversoise. 'Liebrechts is een beest en een afgestompte', schreef De Saegher. 'Hij is een vulgaire moordenaar die met zijn pistool de chefs afknalde van dorpen die niet voldoende rubber opbrachten.'³⁹³ Maar Louis Liebrechts was de broer van Charles Liebrechts, een zeer hooggeplaatste ambtenaar in de Vrijstaat. Dus ging de 'vulgaire moordenaar' vrijuit. Daarvan lijken de archieven afdoende bewijzen te leveren. Louis Liebrechts zou later, op 20 oktober 1895, aan de rivier de Ebola vermoord worden door Budjakrijgers. Een ander booswicht over wie Leopold allicht op de hoogte moet zijn geweest, was de eerdergenoemde Léon Fiévez, districtshoofd in het Evenaarsdistrict. Het ging hier om de man die, volgens procureur De Saegher, in 1895 rapporteerde: 'We hebben 2838 cartouches afgeschoten [...] en 1546 inboorlingen gedood. 162 dorpen hebben we met de grond gelijk gemaakt en de oogst vernietigd om de bevolking uit te hongeren.'³⁹⁴ In een van zijn instructies aan Van Eetvelde schreef Leopold twee jaar later dat het onverstandig zou zijn om Fiévez te herbenoemen als districtscommissaris. Zonder aarzelen benoemde de Vrijstaat vervolgens Gustave Sarrazyn als nieuwe districtscommissaris. Die Sarrazyn was Fiévez' trouwe assistent. Een kerel die had deelgenomen aan de

wandaden en allicht nog meer bloed aan zijn handen had dan Fiévez zelf. Allemaal aanwijzingen dat men in Brussel en Laken de tekenen verkeerd las. Leopold en zijn staatsecretarissen stonden misschien te ver af van de praktijk. Maar anderen niet. Zo bijvoorbeeld de inspecteur van de staat George Le Marinel. Onomwonden toonde die zich een voorstander van mannen als Fiévez. Hij schreef dat alleen het gebruik van geweld tot resultaten kon leiden. Ook voorspelde deze topambtenaar dat het niet lang zou duren voordat ook andere districten, inbegrepen die van de concessiefirma's, tot dat inzicht zouden komen. Dat begreep men bij die firma's maar al te goed. De Compagnie du Lomani, dochtermaatschappij van de Compagnie du Katanga en dus van Albert Thys, mocht van Leopold 4 miljoen hectare exploiteren rond de rivier de Lomani. Directeur Émile Lemery van de Compagnie du Lomani beklagde zich over de lage productiviteit van zijn arbeiders en het gebrek aan privé-milities om hen aan het werk te krijgen. Hoe kon de Compagnie nu ooit winst maken als het zo doorging? Hij woog zijn woorden niet: 'Rubber stinkt nu eenmaal naar bloed – alleen met geweren krijg je ze hier aan het werk. Brussel zou dat beter moeten begrijpen. Maar in plaats van me aan te moedigen schelden ze me uit.'³⁹⁵ Toch leefde duidelijk het besef dat men ver over de schreef ging, zelfs naar de gangbare morele normen van die tijd. Hoe anders is het te verklaren dat er een doofpotoperatie van kwam? De ambtenaren van de Vrijstaat kregen de raad om voortaan voorzichtig te zijn in hun gesprekken en private correspondentie. Alles wat ze vertelden kon gebruikt worden tegen de Congo-Vrijstaat, zo stond in een vertrouwelijk rondschrijven van gouverneur baron Wahis.³⁹⁶ Hoe onduidelijk en verward de situatie in het veld was, blijkt uit de correspondentie tussen de gouverneur en zijn – toen nog ondergeschikte – Paul Costermans. Die vroeg op 11 oktober 1900 vanuit Léopoldville om klare richtlijnen: 'Verlangend om de chefs van de districtposten aan te sporen om hun gronden te exploiteren, vraag ik of u me wilt laten weten of het inmiddels verboden is om dwang te gebruiken om inlanders aan het werk te zetten voor de rubberoogst. Het is niet mogelijk om zonder dwang een goede oogst te hebben,

daarom wil ik gijzelaars nemen. De chef van de Tampa, aan wie ik heb voorgeschreven om rubber te oogsten, is voor mij verschenen in Léopoldville met tweehonderd sterke adolescenten voor een werktijd van drie jaar, als ik hen wil vrijstellen van de verplichting om rubber te oogsten.' Gouverneur-generaal Wahis antwoordde op 24 oktober 1900 met dezelfde aanbevelingen die hij op 25 december 1896 aan Sarrazyn had gegeven. Hij schreef: 'Indien een dorp zijn opdracht niet vervult, reken dan de chef en andere notabelen van het dorp in. De soldaten mogen enkel naar de wapens grijpen als er in de dorpen gewapend verzet is.' Costermans vroeg hoe het moest. Maar anderen namen die moeite niet en deden hun zin. Nog steeds leidde dat tot zware misbruiken. Net zoals Wahis zelf belastte Brussel ook diens opvolger Fuchs met onderzoek naar de vergripen. Fuchs was drierster dan zijn voorganger. Hij beschreef hoe inlanders werden gedwongen om in de rubberwouden te werken 'dankzij het betreurenswaardige gebruik van moderne wapens tegen een bevolking die zich alleen met primitieve middelen kan verdedigen'. Fuchs verstoutte zich om te waarschuwen: 'Dat is de weg die we nu eenmaal zijn ingeslagen en niemand hoeft nog te denken dat hij hier ongestraft zal uit raken.'³⁹⁷ Aan waarschuwingen en alarmsignalen dus geen gebrek. De top van de Congo-Vrijstaat wist dus van de schanddaden en bestreed ze halfslachtig en misschien zelfs voor de galerij.

Dat deden de politieke tegenstanders van de EIC natuurlijk niet. Hoewel de Britse politiek met andere dingen bezig was – Zuid-Afrika en brandjes in andere kolonies – stuurden de Britten toch consul Pickersgill op pad. Die constateerde langs de hele Congo hoge sterftecijfers. Net als anderen maakte hij gewag van wandaden. Maar ook van het feit dat de Vrijstaat erin geslaagd was de slavenhandel te vernietigen, de alcoholhandel te stoppen en de stammenoorlogen onder controle te krijgen. Die positieve commentaar belette niet dat de Britse pers nu steeds vaker de toestand in de Vrijstaat aan de kaak stelde. De kritiek verstomde ook af en toe, wanneer bleek dat sommige 'getuigenissen' dubieuze motieven hadden. De gewezen Britse

legerofficier Salusbury was zo'n getuige. Salusbury had zijn diensten verhuurd aan de Force Publique, nam deel aan campagnes tegen de slavenhandelaars en pende vervolgens veel kwaads over de Vrijstaat. Achteraf bleek echter dat hij gepoogd had om Leopold te chanteren met horrorverhalen om zo een nieuw contract in Congo in de wacht te slepen.³⁹⁸ Vals of niet, deze en andere verhalen zorgden ervoor dat Leopolds imago van onbaatzuchtige weldoener verder aangetast werd op een wijze die hem en zijn entourage grote zorgen baarde. Zowel de koning als Van Eetvelde waren het er fundamenteel over eens dat ze moesten optreden. Maar hoe? De staatssecretaris voelde zich nogal machteloos omdat 'men terugschrikt om mannen te bestraffen die daarginds hun leven riskeren, of omdat men bang is een goede beheerder in een bepaald gebied te verliezen'. Toch werd aan de top besloten om paal en perk te stellen aan het excessief geweld. Een brief van staatssecretaris Liebrechts toonde aan dat het Leopolds regering menens was: 'De perscampagne is zeer hevig en op sommige vlakken ook zeer precies. Ze is nu wat gekalmeerd, maar er is niet veel nodig om haar weer te doen oplaaien. [...] Het is daarom van groot belang dat het gedrag van de ambtenaren onberispelijk is. Het verleden kunnen we niet meer veranderen, maar in de toekomst dienen we ongenadig te zijn als bepaalde fouten zich zouden herhalen. [...] In geen geval kunnen we misdaden tegen de menselijkheid tolereren. De voorbeelden die we hebben gesteld zullen wel helpen en al die persaandacht zal degenen die zich geroepen zouden voelen om zich te misdragen wel twee keer doen nadenken.'³⁹⁹ Het probleem was echter dat Leopold noch Van Eetvelde onderkenden dat het geweld niet een incidenteel, maar een structureel karakter had. Dat het niet om geïsoleerde gevallen van ontspoorde geesten ging, maar om een systeem dat in gang was gezet door hun eis om de rubberproductie tot het uiterste op te drijven. Dat het bestuur uit handen van de militairen moest worden genomen, maar dat de vorst dat te duur bevond. En dat de oorzaak van alle ellende uiteindelijk door hemzelf in het leven was geroepen. Het beste deel van zijn sluwe verstand wijdde de koning dus aan het afwentelen van de schuld op anderen, niet aan het

zoeken van een duurzame oplossing. Gebrek aan inzicht en kennis leidde er daarom toe dat het probleem werd onderschat en het niet tot adequate maatregelen kwam. Gesteld dat de EIC daar bereid toe geweest zou zijn.

De schromelijke onderschatting van het probleem brak Leopold nu zuur op. In zijn lijfkrant *The Times* had hij moeten lezen wat een zootje het was in zijn Vrijstaat. Dat was slecht gevallen bij hem. 'We kunnen hier niet met de armen gekruist zitten toekijken', brieste hij tegen Van Eetvelde. 'Nog even en wij worden uitgespuwd door de beschaafde wereld!'⁴⁰⁰ In een eerste opwelling van verontwaardiging kwam Leopold met zeer opzienbarende ideeën. Bijvoorbeeld een internationale commissie die toezicht kon houden op het welzijn van de inlanders. Ze zou worden samengesteld door vertegenwoordigers van alle partijen die de Akte van Berlijn hadden ondertekend. Elke belanghebbende zou dan de kolonies van anderen kunnen inspecteren. Ook dacht hij eraan om een Britse zaakgelastigde toe te laten om in de Vrijstaat corrigerend op te treden. Allemaal maatregelen die de hem zo dierbare onafhankelijkheid van zijn Vrijstaat op de helling zouden zetten. Aan de bezorgdheid over zijn Congolese onderdanen paarde zich daarom een minder onbaatzuchtige zorg. Als het buitenland er zich weer mee ging bemoeien, hoelang zou hij dan de nog steeds fragiele kolonie in handen kunnen houden? En hoe kon hij zijn astronomische investeringen dan nog terugverdienen? Het duurde dan ook niet lang of al deze plannen werden door hun bedenker opnieuw van tafel geveegd. Maar in elk geval moest er 'iets' gebeuren om de misbruiken te stoppen. Want anders, zo voorspelde Leopold heel terecht, 'zou dit het einde van de staat betekenen'.⁴⁰¹ Dus kwam bij hem een plan tot klaarheid dat we typisch mogen noemen. Hij stelde zijn eigen, officiële onderzoekscommissie aan. In eerste instantie werden de leden gezocht bij de missies: drie katholieken, maar ook drie protestanten. Geen van allen behoorden tot de echte criticasters van de Vrijstaat, sommigen hadden nog nooit een voet gezet in de gebieden waar rubber werd gewonnen. 'We hebben

geen behoefte aan een club van theocraten en filantropen', liet de koning-soeverein in het voorbijgaan aanstippen. Wel rapporteerden ze rechtstreeks aan Brussel, wat de kansen op censuur door Boma verkleinde. De commissie moest zoeken naar misbruiken en deze melden. Eerst had het idee geleefd om haar de klachten van inlanders te laten bundelen en in een officieel rapport over te brengen aan de koning-soeverein. Maar dat onderdeel werd door Leopold persoonlijk geschrapt. Ook de te onderzoeken misbruiken zelf werden beperkt tot 'daden van barbarij' en slavenhandel. Dankzij een verbluffend vertoon van woorden met vage inhoud bleef het rapport even onschadelijk als de commissarissen die het hadden geschreven. Op enkele minimalistische verbeteringen van het gerechtelijk apparaat na baarde de berg een muis.

Toch kon men de vorst niet betichten van een *laissez-faire*. In 1897 vaardigde hij een decreet uit waarbij 'de Europeanen die de leiding hebben over een gewapende eenheid, persoonlijk en hoofdelijk verantwoordelijk zullen worden gesteld voor alle wreedheden die onder hun gezag gepleegd worden'.⁴⁰² Een minder bekende en zelden geciteerde brief van 16 juni verwoordde de koninklijke visie overduidelijk. Het schrijven was gericht aan alle ambtenaren van de Congo-Vrijstaat en zegt:

'De functionarissen van de EIC hebben het de laatste tijd erg te verduren gehad. Hun rangen zijn uitgedund door het gruwelijke lot. Ik sta erop om hulde te brengen aan deze mannen, die hun leven hebben gegeven tijdens de uitvoering van hun taak. Zoals elke grote zaak eist ook ons ondernemen in Congo vele martelaars. Aan de bewaarders van hun viriele tradities wens ik enkele woorden te richten die mij uit het hart komen. De opdracht die de ambtenaren van de staat in Congo te vervullen hebben, is nobel en verheven. Het komt hun toe om het beschavingswerk in het centrum van equatoriaal Afrika voort te zetten en zich daarbij te baseren op de principes van de verdragen van Ber-

lijn en Brussel. Zij worden geconfronteerd met een primitieve wreedheid, met bloeddorstige tradities die al duizenden jaren in gebruik zijn, en het is hun taak om deze geleidelijk aan te doen verdwijnen. Het doet mij genoeg te weten dat onze ambtenaren haast allemaal vrijwilligers zijn uit het Belgische leger en dat zij bijgevolg over een groot eergevoel beschikken. Ze zijn bezield door vaderlandslievendheid, ontzien zichzelf niet en dienen een voorbeeld te zijn voor de inlanders, die in hen almachtige beschermheren zullen vinden die hun levens en bezittingen zullen behoeden; ze zullen de welwillende opvoeders zijn waaraan deze mensen zo'n behoefte hebben.

Aan u allen herhaal ik opnieuw dat het onze opdracht is om te zorgen voor een materiële en morele heropleving van de bevolking, een bevolking waarvan men zich het verval en de ontbering nauwelijks kan voorstellen. Beetje bij beetje slagen wij erin om de afschuwelijke plagen te bestrijden waarvan zij in het geheel van de mensheid de uitgekozen slachtoffers lijken te zijn. Wat onszelf betreft, veel van onze moeilijkheden zullen verholpen zijn eenmaal op korte termijn de spoorweg tussen de Neder-Congo en Stanley Pool af zal zijn. Ik dank onze ambtenaren voor hun inspanningen en ik bied hun mijn koninklijke genegenheid aan. Léopold.⁴⁰³

Opnieuw een beklemtoning van Leopolds wil om 'iets' te doen. Het is, zeker na meer dan een eeuw, vrijwel onmogelijk om de resultaten van dit soort inspanningen te kwalificeren. Feit blijft dat Leopold op zijn minst op papier, en allicht om publicitaire redenen, streed tegen de excessen. Misschien heeft ook de koningin hierin een rol gespeeld. Want in mei 1897 bemoeide ze zich voor het eerst – en meteen voor het laatst – met de Congozaak. Ze verweet haar man dat deze geen snars afwist van wat zich afspeelde in zijn kolonie. Ook zij deelde de mening dat zich daarginds onnoemelijke feiten voordeden. Op die manier, zo zei ze, deed hij de Belgische reputatie oneer aan. Meteen kwam Leopold weer eens in actie. Aan Van Eetvelde kwam de taak

toe 'om uiterst strenge orders in Congo uit te vaardigen'. Grimmig dreigde hij dat men zich moest weerhouden van elke wreedheid. Waarop de staatssecretaris een domper op de koninklijke actiebereidheid zette, door te antwoorden dat hij het bevel wilde uitvoeren – uiteraard – maar dat zulks het staatsgezag in Congo sterk zou kunnen beknotten en de inkomsten zou beperken. Alvast in dit geval liet Leopold zich niet afschrikken. De bevelen werden uitgevaardigd, aangevuld door een persoonlijk koninklijk schrijven. Nooit had de koning in zulke klare en heldere, maar ook emotionele termen de taken van de staat verwoord. Ze waren daar in de eerste plaats om 'een nobele en toegewijde taak' uit te voeren. Beschaving was hun eerste werk. Ambtenaren hadden tot taak om de bevolking op te leiden en te beschermen, en hen 'etappegewijs' met werken vertrouwd te maken. Leopold richtte zich ook expliciet tot de militairen. Hij rekende het tot de eer van de officieren om elke wreedheid van hun zwarte soldaten te verhinderen en te bestraffen. Voor het eerst was Leopold hierover ongemeen duidelijk: 'Het uitoefenen van het gezag kan in geen geval verward worden met het begaan van wrede daden. Het tweede ondermijnt het eerste.'⁴⁰⁴ Een heel nieuw discours. Hij bracht het zelfs in de openbaarheid. Eerst in *L'Étoile Belge*, de semiofficiële krant van de Vrijstaat, en ook nog eens in *La Belgique Coloniale*, een door de Vrijstaat gefinancierd blad. En daar liet hij het niet bij. Zeshonderd kopieën van zijn schrijven werden naar Boma gestuurd. Elke verzending was persoonlijk geadresseerd aan een kaderlid van het bestuur. Niet één ambtenaar kon zich verschuilen achter het pretext dat hij geen kennis had van het uitdrukkelijke koninklijke veto inzake wrede daden tegenover inlanders. Het hielp, maar niet in voldoende mate. Want wat schreef Van Eetvelde, de man op wiens schouders de praktische toepassing van al die fraaie principes rustte? Het zou zeer moeilijk worden, aldus de staatssecretaris: 'Ik heb altijd getracht te manoeuvreren tussen al die uitdagingen – praktijken die wreedaardig zijn en de toets van het moderne geweten niet kunnen doorstaan, het instorten van het publiek gezag, de financiële ondergang, de gevaren van verre expedities, de menselijke beproevingen die daarginds voort-

sproten uit het klimaat en een zware opdracht – en tot nu toe ben ik daarin redelijk goed geslaagd, zo meen ik.⁴⁰⁵ Van Eetvelde sloeg hier meer dan één nagel op de kop. Zijn baas worstelde voortdurend met een dilemma: natuurlijk wenste hij geen gruweldaden in Congo, maar anderzijds kon hij de inkomstenstroom niet missen. Vanuit Brussel riep Leopold op tot beschaafd gedrag en onverbiddelijke straffen voor overtreders. Maar om die mooie principes af te dwingen en voldoende geschoolde ambtenaren naar Congo te sturen was er veel geld nodig. En dat geld kon of wilde hij niet op tafel leggen. En aan de privéondernemingen Anversoise en Abir werd al helemaal niet geraakt. Van Eetvelde deed zelfs het omgekeerde. 'Wij kunnen ons niet veroorloven om de belangen van die twee ondernemingen in het gedrang te brengen, zonder tegelijk ook de staat te beschadigen', schreef hij. Natuurlijk niet. Want de concessiemaatschappijen betaalden belastingen, deelden hun winst met de staat en achter de schermen had Leopold er belangen in. Het rendement van de aandelen van de EIC in beide concessiemaatschappijen belandde rechtstreeks in de resultatenrekening van de EIC.⁴⁰⁶ Al in 1892 had staatssecretaris voor Financiën Camille Janssen de vorst gewaarschuwd voor de gevolgen die de concessiemaatschappijen met zich zouden brengen. 'Ze zullen de negers behandelen zoals het hun goeddunkt, exploiteren of niet exploiteren in dienst van hun belangen.'⁴⁰⁷ Even later werd Janssen bedankt voor bewezen diensten.

Wie het beleid van Congo-Vrijstaat natuurlijk volop steunden, waren de kopstukken in het Antwerpse zakenmilieu en de Antwerpse haven, die nu Liverpool begon in te halen inzake import van rubber en ivoor. Grote namen waren het: Eduard Bunge, ivoorhandelaar, bankier en industrieel Adolphe de Roubaix, de eerste die echt risicokapitaal investeerde in Congo, Émile Grisar, een handelaar in rubber, zakenman Alexis Mols, bankier Eugene Meeus, de Duits-Antwerpse handelaar Albert de Bary, Alfred Osterrieth, handelaar in leer, wol en later koloniale waren en in bezit van eigen schepen, bankier Léon Lambert, Louis Lemme, een zakenvriend van Osterrieth, en koffie-importeur

Camille Janssen (1837-1926) was staatssecretaris voor Financiën en de eerste gouverneur-generaal van de Onafhankelijke Congostaat.
(Geen fotograaf bekend, 1886, uit: Alexandre Delcommune, *Vingt années de vie africaine. 1874-1893; récits de voyages d'aventures et d'exploration au Congo Belge, 1922*)

en bankier Louis Weber de Treuenfelds.⁴⁰⁸ Zij waren vroege *believers*, die nadien gevolgd werden door andere Antwerpse zakenlui zoals baron Alexandre de Browne de Tiège, politicus en bankier Arthur Van den Nest, bankier Frederic Jacobs, zakenman Charles Balser, de Duitse zakenman en bankier Wilhelm von Mallinckrodt, zakenman en bankier graaf Émile le Grelle en de zonen van Leopold de Wael. Allemaal behoorden ze tot het sterke Antwerpse netwerk van Leopold II.⁴⁰⁹

Onvoorwaardelijke steun kwam er van de investeerders in de Anversoise, waarvan procureur De Saegher zei: 'Die Antwerpse firma is eigenlijk de Koning [...]. Ze bestaat alleen in naam.'⁴¹⁰ Verschillende van deze ondernemingen kregen al gauw het recht op ordehandhaving. Zo kon de staat kosten besparen. De gevolgen waren niets

minder dan rampzalig. Kerels als Hubert Lothaire, intussen directeur van de Anversoise in Congo, kregen er volledige politionele en zelfs militaire bevoegdheden. Dat terwijl ze veel extra premies konden verdienen als ze de rubberproductie wisten op te drijven, en hun ontslag boven het hoofd hing als de trimestriële oogst een derde lager lag dan de vorige. Intussen zetten zakenlieden zoals Alexandre de Browne de Tiège vanuit Antwerpen de Anversoise onder grote druk om nog meer rubber te produceren. Ordehandhaving, militaire operaties en gedwongen arbeid raakten hier helemaal in elkaar verstrikt. Van de Browne de Tiège is zelfs bekend dat hij Lothaire een stel revolvers cadeau had gedaan waarmee deze 'in een halve minuut tien tegenstanders kon neerschieten'.⁴¹¹ Omdat hij een bepaalde Budjastam niet aan het werk kreeg, stuurde Lothaire in 1898 twee compagnieën naar hun gebied. De troepenmacht werd helemaal uitgemoord. Daarop zette hij zich aan het hoofd van een strafexpeditie, die 1200 Budja's het leven kostte. Waarop de Budja's twee posten vernielden en de volgende strafexpeditie, ditmaal zonder Lothaire, opnieuw tot de laatste man werd afgeslacht. Jarenlang stond de hele streek in vuur en vlam. Districtscommissaris Fiévez ontspoorde, moordde en martelde er nu op los. Zijn misdaden werden zo spectaculair en weerzinwekkend dat sommigen in de Anversoise uit de biecht klaptten. De overheid zag zich verplicht hem te berechten. Hij vluchtte naar Europa. Vijf anderen werden wel bestraft. Hubert Lothaire versleet drie districtscommissarissen: Hanolet, Fiévez en Verdussen. Geen van deze drie overheidsfunctionarissen heeft ooit één kritisch woord over de Anversoise geuit. Zelfs de plaatselijke substituten van de procureur Vanhosen en Malherbe hielden zich van den domme. Dit verklaart mede waarom Brussel en Leopold de situatie jarenlang hadden onderschat.

Uit de ooggetuigenverklaringen in Brussel weten we hoe de koning reageerde toen hij al dat nieuws uiteindelijk toch onder ogen kreeg. Medewerkers als baron Goffinet en Liebrechts zagen de toorn in het gelaat van de monarch aanzwellen. Bij het lezen van het schokkende rapport over Fiévez verviel hij herhaaldelijk in een aanval van gram-

schap. De beschrijvingen van de taferelen die zich in zijn kolonie hadden afgespeeld, wekten bij de koning een besef van hopeloosheid en drukkend verantwoordelijkheidsbesef op. Zijn hele entourage liep op eieren. In Laken onderging het personeel de niet licht te onderdrukken korzeligheid en sombere buien van de koning. Vertrouweling Goffinet raadde hem aan om korte metten te maken met dit soort rapaille. 'Ik denk dat we er een paar tegen de muur moeten zetten, dat zal ze leren', baste Goffinet. Een advies dat staatssecretaris Liebrechts smoorde met de bekende stelling dat men dan binnenkort niemand meer bereid zou vinden om de klus in Congo te klaren. Hoe afgezaagd deze frase ook was, de koning nam haar voor waarheid aan. Keihard optreden bleef dus achterwege. Opnieuw zond Leopold een koninklijke brief naar de ambtenarij in Boma met de herhaalde eis dat het geweld beteugeld moest worden. Maar zijn woede laaide pas goed op in de eerste weken van 1899. De berichten bleven aanhouden. Hij las ze in *The Times* en *The Manchester Guardian*. Zelden echter in de officiële verslagen van zijn eigen administratie. In de Kamer kwam voor het eerst een voorstel ter tafel om een parlementaire onderzoekscommissie naar de Vrijstaat te zenden. Het voorstel werd weggestemd. Maar het was een teken aan de wand.

Op het einde van de maand nam de koning een besluit dat tekenend was voor zowel zijn verontwaardiging als zijn radeloosheid. Voortaan zou hij de ridderlijke onderscheiding van de gegeerde Koninklijke Orde van de Leeuw alleen nog geven aan 'kandidaten die trouw onze bevelen hebben opgevolgd' en die 'geen bloed aan hun handen hebben'.⁴¹² Wangedrag zou van nu af aan ook worden gesanctioneerd met het intrekken van de pensioenrechten van iedereen die de regels overtrad en zich schuldig had gemaakt aan wreedheden. Leopold veegde kersvers staatssecretaris Liebrechts de mantel uit. Verontwaardigd liet hij weten: 'Er moeten voorbeelden gesteld worden. Deze gruwel moet stoppen of anders trek ik mij terug uit Congo. Ik zal mij niet laten bevuilen door bloed en modder. Dit kwaad moet de kop worden ingedrukt'.⁴¹³ Sterke taal. In vertrouwelijke gesprekken met

de regeringsleden liet hij voor het eerst blijken dat hij hervormingen overwoog. Het leger, de Force Publique, diende niet om de eigen bevolking te terroriseren en de concessiemaatschappijen moest het recht ontzegd worden om naar eigen goeddunken militaire operaties uit te voeren. Maar drie maanden later zag hij zich weer met de neus op de financiële feiten gedrukt. 'Het spreekt vanzelf dat de Congostaat een land van beschaving en moraliteit moet zijn, maar niet zonder dat men een scherp oog houdt op zijn inkomsten. We moeten het beste systeem vinden dat geld opbrengt op de meest beschaafde manier.' Het zijn woorden waarin men de inspanning voelt om te ontsnappen aan de fundamentele contradictie waarin Leopold zich genesteld had. Maar nog steeds zag hij die niet, of wilde hij haar niet zien. Waarom?

Het is een essentiële vraag. Men is geneigd te denken dat de vorst – een absolutistische heerser inzake de Congostaat – alles besliste en alleen besliste. Nader inzicht leert dat dit niet steeds het geval was. Met name niet op het vlak van het gebruik van geweld. Op de nieuwjaarsreceptie van het jaar 1900 had hij tegen Van Eetvelde en een van zijn directeurs op Binnenlandse Zaken gezegd dat hij van alles op de hoogte was en dat ze ermee moesten stoppen de feiten te minimaliseren. 'Het is nutteloos om te ontkennen', kregen ze te horen. Geen woorden van iemand die doof en blind was voor misbruiken, wel van een chef die weet dat zijn uitvoerders hem soms belazeren. Blijkbaar baarde dat de administratie zorgen. Sommigen vonden zijn recente morele bezwaren hinderlijk en zochten naar manieren om de vorst te bedaren 'en de mening te bestrijden die zich sinds een jaar bij Zijne Majesteit heeft gevormd en die hij in al zijn brieven uitbazuint terwijl hij elke poging om ze te weerleggen verontwaardigd van de hand wijst'. Zinnen uit de correspondentie tussen hoge ambtenaren van Congo-Vrijstaat.⁴¹⁴ Met andere woorden: zij vonden dat de koning overdreef. Ook staatssecretaris Charles Liebrechts behoorde tot die groep. Telkens wanneer wandaden opdoken, was deze sleutelfiguur er als de kippen bij om ze ofwel te ontkennen, ofwel te minimaliseren, ofwel, indien mogelijk, te verbergen voor de vorst. Dat gold met name

voor ongeoorloofde acties die zich afspeelden in de territoria van de concessiemaatschappijen. Liebrechts laadde zelfs de verdenking op zich dat hij onder één hoedje speelde met de Anversoise. Daar was namelijk zijn schoonvader Gustave-Adolphe Deymann medeaandeelhouder. Alleen in zeer ophefmakende gevallen liet Liebrechts zijn stem horen. Een andere aanwijzing van Leopolds beperkte macht én verantwoordelijkheid: in Boma werd massamoordenaar Léon Fiévez voor de rechtbank gebracht, en vrijgesproken. Ook Lothaire werd door een hogere koloniale rechtbank in Brussel vrijgesproken voor feiten uit 1897. Maar naarmate de tijd verstreek, vertolkte gouverneur-generaal Wahis de steeds nadrukkelijker wens van de soeverein dat er gematigder moest worden opgetreden. Gealarmeerd door de centrale overheid te Brussel en de berichtgevingen in de kranten gelastte Wahis in de lente van 1900 staatsprocureur Fernand Waleffe een onderzoek te doen in het Mongalabekken, een concessiegebied van de Anversoise. Op een van 'hun posten ontdekte Waleffe een tiental uitgemergelde mannen en vrouwen die waren uitgehongerd en opgesloten. Ze waren gevangengezet omdat hun dorp de geëiste hoeveelheid rubber niet geleverd had. De directeur van de Anversoise wilde hen pas vrijlaten wanneer hun dorp de voorgeschreven hoeveelheid rubber toeleverde. Waleffe ontdekte nog meer van dit soort wandaden. Hij besloot de directeur te laten vervolgen, de bovenvermelde Hubert Lothaire. Die kon echter net op tijd de biezen pakken en verdwijnen naar België.

Het zijn interessante conclusies die zich hier opdringen: Leopolds ambtenarij informeerde hem onvolledig en onvoldoende over de gruweldaden, maar onafhankelijke rechters konden in bepaalde gevallen de rechtsgrond noch de harde bewijzen vinden om tot een veroordeling te komen. Het stond buiten kijf dat Leopold hiervan op de hoogte was en er grote problemen mee had. Maar zijn interpretatie van de feiten was ontoereikend. Aanvankelijk meende hij dat het om geïsoleerde gevallen ging. Later zocht hij de oorzaak bij het tekort aan blanke bevelvoerders, waardoor de ongecontroleerde zwarte sol-

daten hun 'laagste instincten' konden botvieren. Nooit stelde hij het systeem van de Vrijstaat zelf ter discussie. Telkens opnieuw deed de vorst aan symptoombestrijding. Maar de ziekte zelf genas hij niet. Een goed voorbeeld daarvan was zijn relatie met de concessiemaatschappijen, intussen berucht om hun wanpraktijken. Medio 1901 riep hij Alexandre de Browne de Tiège, topman van de Anversoise, op het matje. In de werkkamer te Laken heerste klamme opwindning. De Antwerpenaar had zijn hogehoed nog niet aan de haak gehangen of een ziedende Leopold eiste rekenschap. De Browne de Tiège kreeg te horen dat de concessiemaatschappijen alle politiebevoegdheden verloren. Ook verbood Leopold uitdrukkelijk het gijzelen van vrouwen in de rubberwouden. Dat stookte het vuur hoog op in Antwerpen. De investeerders waren vertoornd. Abiraandeelhouder Arthur Van den Nest klaagde dat de inperking van hun politiebevoegdheid 'ervoor zal zorgen dat we minder rubberarbeiders vinden en dat de opbrengsten zullen afnemen'.⁴¹⁵ Maanden later kreeg Abir al haar politierechten terug. De Anversoise niet. Weer een halve maatregel. Toen Abir wat later minder winstgevend werd, bezondigde het bedrijf zich aan dezelfde praktijken als de Anversoise. Het zou tot 1904 duren voordat daar verandering in kwam. Maar toen was het al te laat. Tegen die tijd was koning Leopold II het mikpunt geworden van een internationale hetze zonder weerga.

Afgehakte handen

De boeg spleet de brede vloedgolven voor de kust van Liverpool. Door niets in zijn vaart gestuit stevende een zoveelste stoomschip af naar het zuiden, naar Afrika. Een lang zwart gevaarte met wit bovendeck, twee hoge masten met elk drie laadbomen, en een beige schoorsteen die de Belgische rederijkleur droeg. Edmund Morel, bediende bij de Britse rederij Elder Dempster, had Congoboten als deze bij dozijnen zien af- en aanmeren. Terwijl het schip bij wijze van groet zijn misthoorns liet loeien, werden andere schepen aan de kade gelost. Vracht die in de vorm van cijfertekens in de boeken van Morel belandde en die telkens dezelfde was: ivoor of rubber. Vaak beide tegelijk. Met tonnen werden ze aangevoerd, in Liverpool en meer nog in Antwerpen. Morel kende ook de vracht op de schepen die terugvoeren naar Boma: wapens en munitie, bouwmaterialen en spoorwegrails uit Belgische staalfabrieken. De vaartuigen behoorden toe aan de Compagnie Belge Maritime du Congo, een dochteronderneming van Elder Dempster. Terwijl Morel zich in zijn vrije tijd verdiepte in de aangelegenheden van West-Afrika, werd hij vanwege zijn vlotte kennis van het Frans bij Elder Dempster meer en meer met de leiding van de Compagnie Belge Maritime du Congo belast. Deze had haar zetel in Antwerpen, aan de Groenplaats. Maar eigenlijk was de vlag op de schepen zowat het enige wat Belgisch was. De administratieve controle bevond zich in Liverpool, waar Morel steeds meer bekropen werd door afkeer. Wat was de zin van dit eenzijdige handelsverkeer? Waarom al die wapens en dat spoorwegmaterieel